

Névutós kifejezések a Jókai-kódexben

Hegedűs Veronika
MTA, Nyelvtudományi Intézet
hegedus@nytud.hu

1. Bevezetés

Jelen előadásomban a magyar névutós kifejezések (PP) történeti szintaxisával, azon belül is a Jókai-kódex adataival foglalkozom. A Jókai-kódex mint az első hosszabb nyelvemlék fontos adatforrás többek között e szóosztály tanulmányozásában is, hiszen ebben a nyelvemlékben találunk először elegendő számú névutót, ahhoz, hogy az osztályllyal kapcsolatban általánosításokat tehesünk.

A névutós szerkezetekkel kapcsolatban érdekes kérdés a névutók státusza: az egyértelműen névutói státuszú elemeken kívül vannak olyanok, amelyek raggá válnak az írásos korszak elején, míg más elemek ekkoriban válnak névutóvá (Sebestyén, 2002). Először a Jókai-kódexben jelennek meg a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezetekkel analóg felépítésű névutós szerkezetek, melyek szabad váltakozásban jelennek meg a maihoz hasonló felépítésű névutós kifejezésekkel.

Az adatok alapján a következő állításokat teszem a névutós kifejezések szerkezetéről: (i) Egyes „névutók” valójában egy köztes kategóriához tartoznak, ez a már más nyelvek hasonló szerkezeteire javasolt AxialPart kategória, amely a szintaktikai szerkezetben a DP és a PP között foglal helyet (Svenonius, 2006). (ii) bizonyos helyzetviszonyító főnevek elveszítvén lexikai tulajdonságaikat a grammatikalizáció útjára lépnek, és az AxialPart kategórián keresztül névutóvá válnak. (iii) Az AxialPart kategóriához tartozó elemek főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, így kaphatnak birtokos személyragot, de már nem teljes értékű főnevek ezekben a szerkezetekben. A grammatikalizációs elemzés számot ad a névutók kettős viselkedéséről, anélkül, hogy azt feltételezné, hogy ezek az elemek kivételesek, és más nyelvek köztes kategóriához hasonlóan helyezi el őket a PP-k szerkezetében.

2. Az adatok

Már a korai nyelvemlékekben is megjelennek a névutók, sőt egyes névutók már a raggá válás útján járnak, míg mások ekkor vannak kialakulóban. A raggá váló névutók alakja redukálódik, és egyre következetesebben részt vesznek a magánhangzó-harmóniában. Raggá váló névutó például a *balól/belől*, amely a mai *-ból/-ből* rag őse (Sebestyén, 2002).¹

- (1) a. JókK 060/17 kezebelewl
- b. JókK 028/14 parisbalol

---

¹ Rövidítések: HBK = Halotti Beszéd és Könyörgés; ; JókK = Jókai-kódex; KTSz = Königsbergi Töredék és Szalagjai; ÓMS = Ómagyar Mária Siralom

- c. JókK 053/06 azbalol
- d. JókK 049/24 Afifyabelewl (nincs illeszkedés!)
- e. JókK 043/18 az langbol (rövidült alak)

Csakúgy, mint a későbbi korokban (így ma is), vannak elemek, amelyek első pillantásra valahol a ragos névszó és a névutó között helyezkednek el: nem egyértelműen funkcionális elemek, de nem is teljes értékű főnevek a szerkezetekben. Ilyen például a közel (Sebestyén, 2002).

(2) JókK 111/17 kewzel affyfhöz

Más elemeket egyértelműen a névutók közé szokás sorolni, mivel az osztály jellemző tulajdonságait mutatják. Az első emlékek adatai között a birtokos szerkezetből fejlődött névutók mindig jelöletlen névszóhoz vagy névmáshoz járulnak (Benkő, 1980).

- (3) a. HBK: vilagbele; fcine eleut; iov felevl; uimadflagucmia; nugulmabeli; timnucebelevl
- b. KTSz mvnybe[le]; Betle[hembele]; mogzotbelevl; agbe[le]vl
- c. ÖMS buabeleul

A Jókai-kódex a szóosztály számos elemét tartalmazza. Azzal párhuzamosan, hogy a birtokos szerkezetekben megjelenik a birtokos jelző *-nak/-nek* ragos használata (Korompay 1991 szerint az ősmagyar kor végén jelenik meg a szerkezet maga a nyelvben), a Jókai-kódexben megjelennek a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet mintájára a kétszeresen jelölt névutós kifejezések is (Zsilinszky 1991, Sebestyén 2002).

- (4) a. JókK 122/14 keues bezed vtan
- b. JókK 025/23-24 e3 bezedeknec vtana
- (5) a. JókK 148/05 ky ellen
- b. JókK 017/04-05 ewangeliumnac es regulanak ellene
- (6) a. JókK 084/23 az barátoknak aztala elewt
- b. JókK 084/26 barátoknak elewtte
- (7) a. JókK 114/20 Sokak felet
- b. JókK 079/24 mindenek felette
- (8) a. JókK 059/03 ott allo neppek kewzt
- b. JókK 077/06 Predicatoroknak kewzewtte
- (9) a. JókK 049/25 ewrdewgmyat
- b. JókK 036/06 ewnmaga es egyebeknek myatta

Mint azt a (4)-(9) példák mutatják ugyanaz a névutó megjelenhet mind ragtalan vonzattal, mind *-nak/-nek* ragos főnév mellett a szövegben. Az (a) példák a jelöletlen (hagyományos) szerkezeteket mutatják, a (b) példák pedig a datívuszi ragos főnevet követő egyeztető morfémát tartalmazó névutós szerkezeteket. Ez utóbbiak a jelölt birtokos szerkezetekkel egyforma felépítésűek.

Benkő (1980) megemlíti, hogy a *-nak/-nek* ragos főnévvel álló névutós szerkezetek keletkezését a névmási komplementummal álló P-k jelölt voltára szokás visszavezetni, azaz az *ő előtte* típusú szerkezetek mintájára alakult ki a *ház előtte* majd a *háznak előtte* szerkezet, teljesen a birtokos szerkezetek analógiájára. Megjegyzi azonban, hogy ez kevésbé valószínű analógia, ugyanis a *ház előtte* szerkezetre elenyészően kevés példát találunk a szövegekben. Benkő szerint a *-nak/-nek* ragos birtokos szerkezet térnyerése és a „túljelöltségre” törekvés áll a háttérben. A kettős jelöltség „áthatal birtokviszonyt a nyelvérzék számára még többé-kevésbé tükröztető jelöletlen névutós szerkezetekbe is” (Benkő, 1980, 286). Ez a megfigyelés azonban még nem arról, hogy mi a névutók státusza ezekben az adatokban.

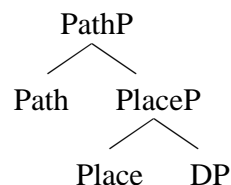
Zsilinszky (1991) szerint amint megjelennek a jelölt birtokos jelzõt tartalmazó birtokos szerkezetek, „számolni lehet birtokos szerkezet mintáját követő névutós szerkezetekben is az alaki variánsok megjelenésével” (453. o.). Ez azonban nem szükségszerűen van így. Ha a névutó más kategória (legyen az lexikális vagy funkcionális kategória), akkor nem kell a főnévhez hasonló viselkedést mutatnia, sőt az a meglepő, ha főnévhez hasonlóan viselkedik, még akkor is, ha történetileg arra vezethető vissza.

Az adatokat végignézve azt találjuk, hogy a jelölt szerkezetek szabad váltakozást mutatnak a jelöletlen névutós szerkezetekkel (Zsilinszky, 1991), nincs valamilyen speciális környezet, ahol megjelenének (l. a (4)-(9) példákat). Azt is megfigyelhetjük, hogy a raggá redukálódó névutók (mint pl. a *balól/belől*) nem vesznek részt a jelölt szerkezetekben (Sebestyén, 2002).

3. A névutós frázisok szerkezete

Az utóbbi évtizedben a generatív nyelvészeti tanulmányokban kialakulóban van egy konszenzus, mely szerint a névutós frázisok szerkezete meglehetősen komplex lehet: különböző pozíciókat kell megkülönböztetnünk, hogy az összetett adpozíciókat és a szórendi lehetőségeket meg tudjuk ragadni (Van Riemsdijk, 1990; Koopman 2000, Den Dikken 2003). A legtöbb tanulmány a lokatív PP-kkel foglalkozik, és megállapítják, hogy szerkezetileg minimálisan különbséget kell tenni a helyjelölő Place/Hely és az irányjelölő Path/Irány között.

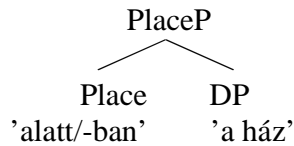
(10)

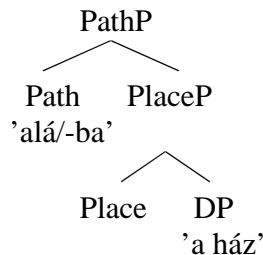
A magyar PP is leírható ezzel a szerkezettel (Hegedűs, 2006). A névutók és a ragok szintaktikailag nem különböznek egymástól (É. Kiss 2002 etc., de kontra Maráczy 1989). Hegedűs (2006) és Asbury et al. (2007) amellettt érvelnek, hogy a ragos névszóval járó névutók és az igekötők is a P kategóriához tartoznak (kontra É. Kiss 1999, aki a ragos

vonzattal járó elemeket nem tartja névutónak), és beilleszthetők a kiterjesztett PP szerkezetébe.

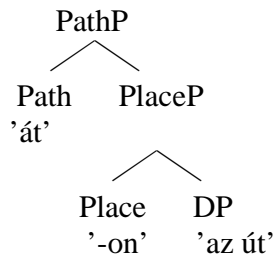
(11) a.

b.

c.

Ha a P (adpozíció, itt: névutó) és a főnév vagy kategoriálisan különböznek egymástól, vagy a P a főnév kiterjesztett funkcionális projekciójához tartozik, akkor nem várunk a birtokos szerkezethez hasonló adatokat a PP-től, azt várjuk, hogy a főnév lehet datívuszos birtokos szerkezetben, a névutó viszont nem.

Az ómagyar kori (és későbbi) adatokra többféle elemzést is javasolhatunk:

- (i) Mondhatjuk, hogy ezekben az esetekben két lexikai elem van: után (névutó), után (főnév); mellett (névutó), mellett (fn). Vagyis azokban az esetekben, amikor birtokos szerkezetben jelenik meg az elem, akkor főnévként vesszük ki a lexikonból, amikor pedig 'rendes' névutóként viselkedik, akkor a névutóval van dolgunk. Ez ellen a megoldás ellen szól, hogy ezek a birtokos szerű névutók más tekintetben nem viselkednek főnévként (nem módosíthatók, nincsenek előttük névelők/kvantorok).
- (ii) Mondhatjuk, hogy ezek még mind birtokos szerkezetek, vagyis azok az elemek, amelyek megjelenhetnek *-nak/-nek* ragos főnévvel és birtokos személyranggal, még nem grammatikalizálódtak. ez azt jelentené, hogy a

variációt mutató elemek egyáltalán nem névutók. Ebben az esetben azonban az eredetileg helyragos főnévnek teljesen transzparensnek kellene lennie, vagyis például az *után* esetében a lokatív *-n* ragon belüli birtokos ragnak is transzparensnek kellene lennie a szerkezetben. ezzel szemben azt találjuk, hogy az *után* „névutó” újabb birtokos személyragot kap a (már nem transzparens) lokatív *-n* ragon kívül (ez azt mutatja, hogy a belső szerkezet már elhomályosult).

- (12) a. JókK 150/16 zent ferencznek vtana
 b. JókK 76/17 Annakutanna
- (13) a. (én) után-am vs. az én ut-am-on
 b. annak után-a vs. Jánosnak az asztal-á-n

(iii) Lehetséges az is, hogy ezek az elemek névutók, de néha/opcionálisan datívuszi vonzattal járnak (ez felelne meg Sebestyén (2002) felvetésének). Ebben az esetben azonban nemcsak a lexikai elemeket duplázunk esetleg felslegesen, de azt is feltételeznünk kell, hogy a datívuszi vonzattal járó névutók (nagyreszt) eltűntek a nyelvből.²

(iv) Az is lehetséges, hogy ezek az elemek névutók, de a birtokjelölt PP és a birtokos NP különböző szerkezettel járnak. Vagyis mégis lehetséges birtokos jelölés a PP-n. Ehhez a gondolatmenethez tartozik, bár valamelyest eltér tőle az a megoldás, amely ezeket az elemeket a főnév és a P közé eső átmeneti kategóriába sorolja be. Egy ilyen elemzés lehetőségét nyújtja az az elképzelés, amely szerint bizonyos főnevek speciális szerepűek lehetnek a nyelvben, és ez megnyilvánul a szintaktikai viselkedésükben.

Svenonius (2006) amellett érvelt, hogy feltételeznünk kell egy projekciót, amelyet ő Axial Parts-nak hív (a frázist pedig AxPartP-nek). Azok az elemek kerülhetnek ide, amelyek „régiokat” azonosítanak. Amellett érvel, hogy számos nyelvben a különböző „régiót” jelölő vagy helyzetviszonyító elemek viselkedésüket tekintve valahol a főnevek és az adpozíciók³ között helyezkednek el. Az AxialPart tehát köztes kategória a főnév és a P között, és a funkcionális szekvenciában is a kettő között foglal helyet.

Svenonius (2006) olyan angol példákat vesz számításba, mint az *in front of* 'előtt', és a (14a) és (14b) közötti különbségeket tárgyalja.

- (14) a. There was a kangaroo in front of the car.

² “Nagyreszt”, mert érvelhetnénk amellett, hogy ezeket a névutókat találjuk a vonzatuktól elmozgatva a *János utána-futott a busznak* típusú mondatokban (már amennyire ezek produktívak). Azonban ha így akarnánk érvelni, akkor magyarázattal kell szolgálnunk, hogy miért kötelező kiemelniük a névutót ezekben a szerkezetekben (a *János a busznak utána futott* szórendű mondatok nem grammatikusak), míg az ómagyar jelölt esetekben egymás mellett állhatott a *-nak/-nek* ragos vonzat és a névutó.

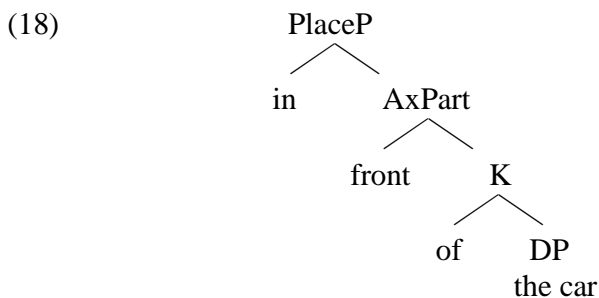
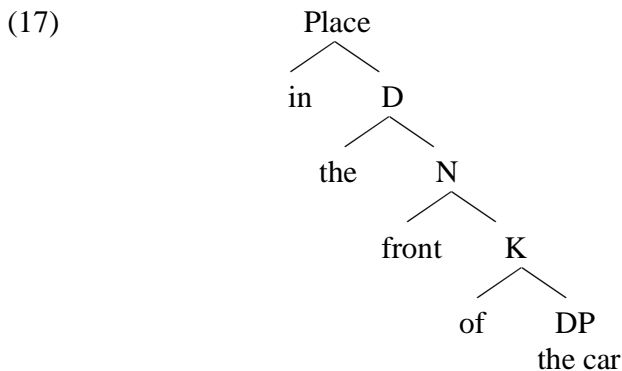
³ A nyelvtől függően pre- vagy posztpozíciók.

- b. There was a kangaroo in the front of the car.

A (11a) szerkezetben a front előtt nincs névelő, az ilyen példákban a front nem tehető többes számba, és nem állhat előtte jelző, viszont az egész PP módosítható mértékhatározóval. Továbbá a főnév helyettesíthető névmással és elmozoghat, míg az AxialPart nem.

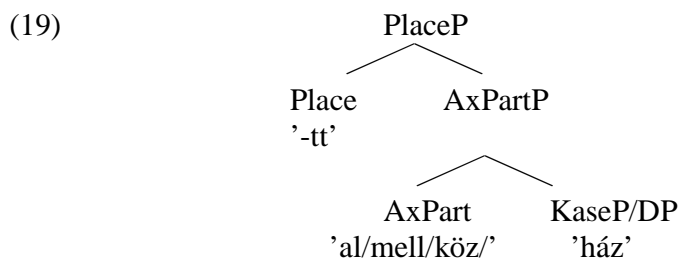
- (15) a. *There were kangaroos in fronts of the cars.
 b. *There was a kangaroo in smashed-up front of the car.
 c. There was a kangaroo 2 meters in front of the car.
 d. *There was a kangaroo in front of the car, but the koala wasn't in it.
 e. *It was front of the car that the kangaroo was in.
- (16) a. There were kangaroos in the fronts of the cars.
 b. There was a kangaroo in the smashed up front of the car.
 c. *There was a kangaroo 2 meters in the front of the car.
 d. There was a kangaroo in the front of the car, but the koala wasn't in it.
 e. It was the front of the car that the koala was in.

A két példához a (17) és (18) alatti szerkezetek rendelhetők. Mindkét esetben feltételezzük, hogy az angolban a birtokos *of* egy KaseP feje, de az egyik esetben a KaseP egy főnév komplementuma, míg a másikban egy AxialPart elem vonzata, és az AxialPart felett közvetlenül egy helyhatározói PP (PlaceP) van. Az *in* mindkét esetben a PlaceP fejében helyezkedik el.

Vagyis az egyik esetben egy „átlagos” birtokos szerkezettel van dolgunk, míg a másik esetben (az *in front of* esetében) a front egy AxialPart, azaz átmeneti kategória a főnév és a P között, ez magyarázza a különböző disztribúciós tulajdonságokat.

A magyar jelöletlen birtokos szerkezetben kialakult névutók szemantikailag teljesen megfelelnek a Svenonius (és korábban Jackendoff) által AxialPart kategóriának tartott elemeknek. Ide tartoznak többek között az *al-*, *mell-*, *fel-*, *bel-*, *el-*, *mög-*, *köz-* stb. ősi főnevek, melyek a legrégebbi névutóink helyhatározói ragokkal ellátott alapszavai. Történetük egy pontján az előbbiekhöz hasonló szerkezetet rendelhetünk hozzájuk.

A helyzetviszonyító főnevek (Kiss–Pusztai, 2000) beilleszthetők az AxPart alá is a szerkezetben, ha a nyelv szinkrón állapotát nézzük; illetve történetileg ezek a főnevek elveszíthetik bizonyos főnévi tulajdonságaikat és viszonzó szó kerül előtérbe (Sebestyén, 1965). A történeti változás tehát $N \rightarrow AxPart \rightarrow P$, azaz grammatikalizáció, ahol a lexikai elemből (fél)funkcionális elem lesz.⁴

A 2. részben tárgyalt adatokat úgy elemezhetjük ezen feltételezések mellett, hogy az ómagyar korban a „névutók” egy része (még) AxPart, azaz a főnévi jellege még nem homályosult el teljesen, de már nem teljes értékű főnév (nincs módosítója, determinánsa, kötött a szórend). Ezekből a tulajdonságokból következik, hogy az AxialPart kaphat birtokos személyragot (hiszen még nem igazán névutó, azaz még nem grammatikalizálódott teljesen), de az ilyen frázis belső felépítése nem azonos a birtokos szerkezettel, mert az elem már nem főnévként része a szerkezetnek.⁵

Ilyen átmeneti elemek a nyelv bármely szakaszában megjelenhetnek, és a kétes besorolású névutók/ragos főnevek azt mutatják, hogy meg is jelennek (*nevében*, *helyében*, stb.).⁶ Azt is mondhatjuk, hogy a raggá vált névutók már a P (többnyire a Place vagy Path) alatt generálódnak, azaz már nincsenek főnévi tulajdonságaik. Mint azt Sebestyén (2002) megfigyelését követve korábban említettem, ezek az elemek nem is vesznek részt a birtokos szerkezetes váltakozásban.

Az analógiának is van szerepe ebben a váltakozásban. Amint elterjed a kétszeresen jelölt birtokos szerkezet az írott szövegben, a váltakozás a névutós kifejezésekben is megjelenik. Ez kétségtelenül a birtokos jelöltségének analógiás hatása,

⁴ A P kategória lexikális vagy funkcionális volta nem egyértelmű (l. Van Riemsdijk 1990 etc. a némettel kapcsolatban), én azt feltételezem, hogy nem félfunkcionális elemek.

⁵ Ez magyarázhatja a *ház előtte* típusú példák hiányát, de ennek részletei még homályosak.

⁶ Ez az elemzés nem ad magyarázatot a nem főnévi eredetű névutók kialakulására, de mivel azok nem vesznek részt a tárgyalt szabad váltakozásban, elemzésük nem is volt jelen előadás elsődleges célja.

hiszen korábban nem voltak kétszeresen jelölt névutós szerkezetek sem, sőt nagyrészt azok a névutók vesznek részt a váltakozásban, amelyek jelöletlen birtokos szerkezetben alakultak ki (vagyis kezdtek grammatikalizálódni). A „jelöltségre törekvés” és az analógia nyomása azonban hiábavalóak lennének, ha a PP-k belső felépítése és a P-k még részben főnévi jellege (azaz AxialPart voltak) nem tenné lehetővé a birtokosi jelölést. Azokban a szerkezetekben, ahol nem főnévi jellegű a grammatikalizálódóban lévő elem, a jelöltség és az analógia nyomásának nincs módja érvényesülni.

3. Összegzés

Az ómagyar korban a kettősen jelölt birtokos szerkezet analógiájára egyes névutók is megjelennek datívuszos vonzat mellett egyeztető morfémmal. Ezek a névutók valamennyire még őrzik főnévi tartalmukat, de már nem igazi főnevek, azaz a birtokos kifejezésektől különböző szerkezetet kell hozzájuk rendelnünk. Egy ilyen elemzés az AxialPart kategóriát tartalmazó szerkezet, mely hasznosnak tűnik több nyelv főnév és P közötti átmeneti elemeinek elemzésére is, vagyis egyrészt az átmeneti kategóriák megragadására, másrészt történeti változások leírása is alkalmas.

Az AxPart-ot tartalmazó névutós kifejezések pontos szerkezete és viselkedése több kérdést is felvet, ezek kidolgozása és a következő nyelvmlékek adatainak vizsgálat a következő feladat.

Hivatkozások

- Asbury, Anna, Berit Gehrke, and Veronika Hegedűs. 2007. "One size fits all: Prefixes, particles, adpositions and cases as members of the category P". In *UiL OTS Yearbook 2006*, szerk. Cem Keskin, 1–17.
- Benkő Loránd (1980) *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Den Dikken, Marcel. 2003. *On the syntax of locative and directional adpositional phrases*
- É. Kiss, Katalin. 1999. Mi tartozik a névutók osztályába? *Magyar nyelvjárások* 37.:167–172.
- É. Kiss Katalin. 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge
- Hegedűs Veronika. 2006. *Hungarian spatial PPs*. In Nordlyd, Tromsø Working Papers in Language & Linguistics: 33.2, Special Issue on Adpositions, edited by Peter Svenonius, pp. 220–233. University of Tromsø, Tromsø. <http://www.ub.uit.no/baser/nordlyd/>.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Koopman, Hilda. 2000. "Prepositions, postpositions, circumpositions, and particles. The structure of Dutch PPs". In *The Syntax of Specifiers and Heads. Collected Essays of Hilda J. Koopman*, 204–260. London/New York: Routledge.
- Korompay Klára. 1991. A névszóragozás. In *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, szerk.. BenkőLoránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 284-318.
- Marác László. 1989. *Asymmetries in Hungarian*, Rijksuniversiteit Groningen: PhD dissertation.
- Riemsdijk, Henk van. 1990. Functional prepositions. In *Unity in diversity: papers presented to Simon C. Dik on his 50th birthday*, ed. Harm Pinkster and Inge Genee, 229–241. Dordrecht: Foris.
- Sebestyén Árpád. 1965. *A magyar nyelv névutórendszer*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sebestyén Árpád. 2002. *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.)*. Debrecen
- Svenonius, Peter. 2004. Spatial prepositions in English. Ms. University of Tromsø; letölthető: <http://ling.auf.net/lingBuzz/000001>.
- Svenonius, Peter. 2006. The Emergence of Axial Parts. Nordlyd: Tromsø Working Papers in Linguistics, 33.1, special issue on Adpositions, ed. Peter Svenonius and Marina Pantcheva, pp. 49–77. CASTL, Tromsø. <http://www.ub.uit.no/munin/nordlyd/>
- Zsilinszky, Éva. 1991. A névutók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*, szerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 442-460.